

УДК 811. 161. 2' 366. 58' 243

ДІЕСЛІВНА КАТЕГОРІЯ ЧАСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ В ІНШОМОВНІЙ АУДИТОРІЇ

Зоряна Мацюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1, кімн. 233, 79602 Львів, Україна
тел.: (032) 239 43 55
ел. пошта: sora.km@gmail.com*

Проаналізовано специфіку дієслівної граматичної категорії часу, підпорядкованих їй граматичних значень теперішнього, минулого, давноминулого та майбутнього часу крізь призму лінгводидактичних проблем навчання української мови іноземців. Привернуто увагу до численних розбіжностей між кількісним виявом часових форм та їхнім значенням і вживанням, що створює додаткові труднощі в процесі вивчення часу дієслів української мови в іншомовній аудиторії.

Ключові слова: дієслово, категорія часу, граматичне значення, граматична форма, українська мова як іноземна.

Дієслово – одна із найскладніших частин мови, яка відзначається специфікою значення порівняно з іменними частинами мови „процесуальність” – називання динамічної ознаки предмета, тобто ознаки в процесі її становлення, тривання або розгортання.

У науковій граматичній парадигматичній картині мови, зазначає професор І. І. Ковалик, „дієслово як окрема частина мови має найбільшу кількість граматичних категорій та підлеглих їм граматичних значень, у яких узагальнено багатогранність процесів об'єктивної дійсності” [2, с. 148]. Крім того, „кожна граматична категорія дієслова виражається за допомогою якісно і кількісно визначених мікросистем граматичних форм” [3, с. 141].

Саме в різноманітності морфологічних форм вираження значення „процесуальність” та багатстві морфологічних категорій полягає насамперед складність вивчення українського дієслова в аудиторії іноземців. У коло лінгводидактичних проблем потрапляє велика кількість граматичних категорій і форм, вивчення яких потребує заглиблення в специфіку семантики дієслівних форм, особливості їхньої структури та словозміни, здатності сполучатися з іншими словами та ін.

Мета статті – проаналізувати специфіку дієслівної граматичної категорії часу, підпорядкованих їй граматичних значень теперішнього, минулого, давноминулого та майбутнього часу крізь призму лінгводидактичних проблем навчання української мови іноземців, а також запропонувати систему вправ, які допоможуть подолати труднощі в процесі вивчення часу дієслів української мови в іншомовній аудиторії.

Мові властива темпоральна багатовекторність, тому вона здатна виражати всі часові сфери буття – минуле, теперішнє, майбутнє. Час у мові та час в об'єктивній

дійсності корелюють за ознакою абсолютності / відносності. Перший позначає стосунок дії, стану до певних часових координат, не обмежуючись у своєму вираженні лише парадигмою дієслівного часу. Часова тривалість дії, події, стану передається в мові та мовленні й поза межами дієслівної системи. Для відображення часу дієслова нерозривно пов'язані з лексичними показниками часу, семантикою часових прийменників, формами відмінків, особливими синтаксичними конструкціями, текстуальними умовами та інтонацією.

Спеціалізованими засобами реалізації категорії часу в мові (українській та інших слов'янських) є форми дієслова, які узагальнюють її функціонування. На думку І. І. Ковалика, „ідея часу найповніше виявлена у граматичній структурі часових форм дієслова” [3, с. 139].

Час* – морфологічна дієслівна категорія, яка є граматичним ядром темпоральності і виражає відношення дії до моменту мовлення.

У сучасній українській літературній мові **час** дієслова реалізується в чотирьох часових граматичних значеннях: теперішньому, майбутньому, минулому і давноминулому. Кожне з них виявляється у відповідному функціонально-часовому спектрі значенневих відтінків та дієслівних парадигм [5; 6; 7]. У слов'янських мовах, зокрема українській, ідея часу нерозривно пов'язана з рухом, розгортанням, розвитком. В основі часової локалізації дії лежить поняття співвіднесеності з моментом мовлення: 1) виконання дії збігається з моментом мовлення – **теперішній час**; 2) виконання дії випереджає момент мовлення – **минулий / давноминулий час**; 3) виконання дії відбувається після моменту мовлення – **майбутній час**.

Часові площини можуть зміщуватися по-різному для окремої особи та групи осіб. Стосовно однієї особи, яка розповідає про ту саму подію через деякий проміжок часу, колишній план майбутнього може збігатися з теперішнім моментом мовлення або залишатися позаду моменту мовлення – перейти в план минулого. Природно, що для співрозмовників усі події, що відбуваються до розмови, становлять план минулого, а всі події, які відбуватимуться після розмови, – план майбутнього. У зв'язку з цим розрізняють два плани: план **комунікації** (розмова) та план **інформації** (розповідь про певні події, не розрахована на двобічне мовне спілкування). Відповідно до цього виділяють **пряме і відносне** вживання часових форм. Поряд з ними існує ще **співвідносне** вживання часових форм, яке виявляється у взаємному підпорядкуванні часових форм особових дієслів і 1) дієприслівників, а також 2) часових форм особових дієслів у головній частині і підрядній частині складнопідрядного речення.

Узагальнюючи усі можливі плани функціонування часових форм, викладач української мови як іноземної змушений деталізувати значення кожної із них, проілюструвати конкретними прикладами і закріпити навички вживання виконанням спеціальних вправ.

Теперішній час* – значення форм теперішнього часу пов'язане з вираженням часової ознаки дії, співвідносної з моментом мовлення. Оскільки момент

*У давньоукраїнській мові (порівняно з сучасною) вживалися такі часові форми: **аорист** та **імперфект**, що передавали дії, які в певний проміжок часу відбувалися в минулому і не пов'язувалися з моментом мовлення. **Аорист** – виражав нетривалу, одиничну дію; **імперфект** – тривалу. Форми **перфекта** передавали дію в минулому, але її результат був актуальним і в момент мовлення, набуваючи абсолютного часового значення; **плюсквамперфект** – позначав дію, що передувала в часі іншій минулій дії. **Майбутній час** – вказував на дію або стан, що відбудеться після моменту мовлення, і функціонував у трьох формах: *простий, складний і складений*. При цьому **аорист** та **імперфект** був характерний тільки для розповідей, форма **перфекта** – для побутової розмови. **Плюсквамперфект** вживався у пам'ятках розповідного характеру.

мовлення може збігатися чи не збігатися з актом безпосереднього говоріння, розрізняють **пряме** і **відносне** вживання форм теперішнього часу.

Пряме вживання форм теперішнього часу може бути [1, с. 45]:

➤ **детерміноване** (теперішній актуальний час) – дія відбувається в певний проміжок, який визначають словами *тепер, зараз, сьогодні, незабаром, вчора, торік* або словосполученнями прислівникового типу, що виражають часову ознаку, у *цю хвилину, як тільки* тощо. Це значення форми теперішнього часу часто реалізують в діалогах, розмовах, напр.:

Діалог 1.

- *Їдеш до Парижа?*
- *Їду.*
- *Коли?*
- *Як тільки завершу справи.*

➤ **недетерміноване** (теперішній постійний час) – дія відбувається безвідносно до якихось певних часових меж, часто повторюються, на що можуть вказувати слова і вислови на зразок *постійно, звичайно, часто, завжди, вічно, вічність, споконвіку, багато років* тощо. Такі форми можуть функціонувати також у діалогах, напр.:

Діалог 1.

- *Ви знаєте цю людину?*
- *Знаю.*
- *Як довго?*
- *Здається, вічно.*

Однак найчастіше їх вживають у прислів'ях, приказках, наукових визначеннях, напр.: *За одного битого двох небитих дають; Гроші не пахнуть; Вода при нулю градусів замерзає, а при ста градусах кипить.* Цими формами переповнені художні твори, напр.: *Бо хто матір забуває, того Бог карає, чужі люди цураються, в хату не пускають* (Т. Шевченко); *Отак живе собі село мало не споконвіку, притулившись десь по під горою край тихої затоки, працює, плодиться, кохає, оре, сіє, годує хлібом світ, співає, сміється, плаче, помирає – тихо, немовби в озері* (О. Довженко).

Відносне вживання форм теперішнього часу пов'язане з їхнім уживанням у значенні:

➤ **минулого часу** (теперішній історичний) – дія, названа формами теперішнього часу, відбувається в минулому. На це вказують спеціальні слова та вислови на зразок *було, бувало, колись, давно, у старі часи* тощо. Їх використовують у розповідях про події минулого, напр.: *Бувало, в неділю, закривши Мінею, По чарці з сусідом випивши тієї, Батько діда просить, щоб той розказав Про Коліївщину...* (Т. Шевченко);

➤ **майбутнього часу** – дія, названа формами теперішнього часу, відбуватиметься в майбутньому. На це вказують спеціальні слова та вислови *завтра, днями, в майбутньому* тощо. Таке вживання можливе в широкому контексті, який вимальовує план майбутнього, напр.: *Днями у Львові виступає відомий колектив; Бачу тебе в майбутньому: ти твориш музику, пишеш вірші.*

*Відомі різні назви теперішнього часу, зокрема: власне-теперішній, або теперішній актуальний, і невластиво-теперішній, або теперішній неактуальний (К. Г. Городенська); теперішній безпосереднього спілкування, конкретний теперішній моменту мовлення (А. В. Бондарко) та ін.

Така взаємозаміна часових форм допомагає наблизити минулу чи майбутню дії до моменту мовлення, робить план минулого чи майбутнього більш виразним.

Вміння використовувати форми теперішнього часу в різних значенневих відтінках у діалогах – найкращий показник практичного освоєння граматичних тонкощів іноземцями. У структурі діалогу можуть поєднуватися різні часові форми. Іноземний слухач має розуміти контекст і вміти добирати правильний варіант, напр.:

Вправа 1. У поданих діалогах доберіть із дужок необхідну форму часу. Прокоментуйте значення виділених часових форм.

Діалог 1.

- Куди *прямуєш*?
- У театр.
- Сам?
- Дружина залишилася вдома з дітьми.
- Вона завжди *залишається* вдома?
- Ні, лише тоді, коли няня не (зможе, може) прийти.

Діалог 2.

- Магазин *зачиняємо*, приходьте завтра!
- Завтра я (їду, поїду) до Києва.
- Тоді післязавтра.
- Післязавтра прийду.

Коментар: у дужках подано форми різних часів, які в окремих випадках можуть бути взаємозамінними (діалог 2). Форма теперішнього часу в діалозі 1 єдина можлива, у діалозі 2 вибір форми залежить від наміру мовця: а) констатувати дію як завершену чи б) назвати дію, яка не завершена, формою теперішнього часу, співвідносячи її з часом іншої дії, що виявила себе до моменту мовлення.

Минулий час – дієслова минулого часу співвідносять названу ними дію з планом минулого, тобто того, що передує моменту мовлення. Здатність цих дієслів називати завершену і незавершену дію, змушує поділити насамперед їх за цією ознакою на:

- 1) дієслова минулого часу доконаного виду;
- 2) дієслова минулого часу недоконаного виду [4].

Для дієслів минулого часу **доконаного виду** характерним є вживання в **прямому** значенні, тобто вони називають переважно детерміновану дію, яка відбулася в певний проміжок часу до моменту мовлення, напр.:

Діалог 1.

- Ти вчора *був* на заняттях?
- І вчора *був*, і сьогодні *був*.

Форми доконаного виду дієслів минулого часу можуть також позначати дію, яка відбулася в будь-який проміжок часу до моменту мовлення, але результат її залишається актуальним і в момент мовлення (**перфект**), напр.: *Полюбила чорнобрива Козака дівчина. Полюбила – не спинила: Пішов та й загинув* (Т. Шевченко). Найкраще це значення виявляється в реченнях, в яких паралельно функціонують дієслова теперішнього часу, пор.: *Заснула я і бачу сон*.

Недетерміновану, тобто постійну дію, не пов'язану з моментом мовлення (**аорист**), дієслова минулого часу доконаного виду називають рідко. Здебільшого зауважуємо такі дієслова в прислів'ях, приказках, напр.: *Що з воза впало, те пропало* (Н. тв.).

Форми минулого часу **недоконаного виду** подібні до форм доконаного виду, тобто називають детерміновану дію, яка відбулася (відбулася) в певний часовий

проміжок до моменту мовлення. Особливістю такої дії може бути її повторюваність / неповторюваність у процесі виконання, а також розчленованість / нерозчленованість (**імперфект**). Ці семантичні відтінки передають спеціальні слова або словосполучення на зразок *у ту хвилину, завжди, весь час* тощо. Треба звернути увагу іноземного слухача, що частка *було* і вставне слово *бувало* вживають для підсилення лише тривалої і повторюваної дії, пор.: *Писав, бувало, з помилками, а викладач виправляв їх*.

Знання вказаних відтінків значення допоможе іноземному слухачеві не помилитися у виборі форм доконаного / недоконаного виду для вираження минулої дії, а також правильно поєднувати їх з прислівниками чи прислівниковими сполученнями, напр.:

Вправа 1. У поданих діалогах виберіть із дужок необхідну форму виду дієслів минулого часу. Визначте призначення виділених слів.

Діалог 1.

– Ти *ніколи* не (забував, забув) її?

– Ніколи. Я *назавжди* запам'ятав, що вона для мене зробила.

Відносне вживання минулого часу характерне лише для форм доконаного виду, які можуть набувати значення **теперішнього** або **майбутнього часу**, пор.: *Бувайте! Ми поїхали; Ви залишайтеся, а ми пішли до театру*.

Давноминулий (передминулий) час – означає дію в минулому, яка тривала якийсь час, але була перервана іншою дією в минулому [12, с. 386].

Формально дієслова давноминулого часу відрізняються від дієслів минулого часу наявністю родових форм допоміжного дієслова *бути*, напр.: *був почав, була почала, було почало, були почали*.

Подібно до дієслів минулого часу показником особи для дієслів давноминулого часу у сучасній українській літературній мові є особові займенники, напр.: *я (ти, він) був писав (читав, працював)* тощо. Рідко для творення форм давноминулого часу в однині та множині використовують допоміжне слово *було*. Попри те, що форми давноминулого часу не належать до часто вживаних, іноземний слухач може зауважити її в усному мовленні, текстах народних пісень, дум, казок, напр.: *Жили були дід і баба* (Н.тв.).

Увагу іноземця варто звернути до місця розташування допоміжного слова *бути*: пор.: *Був почав роботу і не закінчив* (препозитивне) або *Почав був роботу і не закінчив* (постпозитивне).

Важливим для іноземців є розуміння призначення форм давноминулого часу – називати дію, яка передує іншій минулій дії. Це означає, що дієслова давноминулого та минулого часу контекстуально зв'язані. Послідовність їх вживання зумовлена семантикою часових форм – дія попередня → дія наступна, пор.: *Він був прийшов і пішов; Ніби задрімав був, але відразу прокинувся; Коли з'являлась було сестра Марія, всі радо її вітали*.

Дуже часто дієсловами давноминулого часу мовець виражає своє бажання або наміри, які не реалізувалися через певні обставини [9, с. 44], або дія змінилася чи припинилася під впливом іншої минулої дії. Таким мовленнєвим ситуаціям можуть відповідати різні синтаксичні конструкції: а) просте речення з однорідними присудками, напр.: *Я був зібрався в подорож і не поїхав, змінив думку; Ми були домовилися про зустріч, але потім скасували; Я був позичив книгу, однак мусив повернути її власникові*; б) складносурядне, у якому присудки обох складових частин виражають психологічні ситуації, в яких одна заперечує іншу [8, с. 226], напр.: *Село існувало було на цьому місці, але згодом люди переселилися*.

Як бачимо, обидві дії може виконувати той самий дія або дії можуть бути розподілені між кількома суб'єктами. Однак послідовність виконання дій, виражених формами давноминулого та минулого часу, залишається незмінною.

Указуючи на специфіку значення форми давноминулого часу, дослідник українського дієслова академік В. М. Русанівський зауважує: „Давноминулий час, передминулий час – часова форма, що означає дію, виконану за якийсь час до моменту мовлення” [11, с. 492]. Таке трактування специфіки значення форм давноминулого часу уможливорює їх поєднання у мовленні також з формами теперішнього часу, напр.: *Лукаш нахиляється, знаходить вербову сопілку, що її був кинув, бере її до рук і йде по білій галяві до берези* (Леся Українка).

Майбутній час – порівняно з теперішнім та минулим часом він означає можливу, ймовірну дію, яка відбудеться (доконаний вид) або відбуватиметься (недоконаний вид) після моменту мовлення.

Пряме вживання форм доконаного виду дієслів майбутнього часу пов'язане з вираженням *детермінованого і недетермінованого* значення.

Детерміноване значення майбутнього часу доконаного виду тісно пов'язаний з моментом мовлення. Переважно такі форми виражають дію, яка настає безпосередньо після моменту мовлення. Підтвердженням цього є лексичні засоби – слова і словосполучення на зразок *зараз, тепер, нині* тощо, напр.: *Ви йдіть, а я вас зараз дожену!*

Недетерміноване значення дієслів майбутнього часу доконаного виду можуть уточнювати слова *завжди, вічно, повсякчас* (при ствердженні) або *ніколи, ні за яких обставин* (при запереченні), напр.: *Я повсякчас буду з тобою; Я ніколи тебе не покину.*

Відносне вживання форм дієслів майбутнього часу доконаного виду пов'язане з вираженням значення (детермінованого і недетермінованого):

➤ **минулого часу** – це значення виражають дієслова, які мають при собі прислівники і прислівникові сполучення на зразок *тоді, колись, коли-не-коли, якимось* тощо, а також частку *було* чи вставне слово *бувало*, які найсильніше увиразнюють віднесеність дії до минулого. Введення частки *як* у препозицію до дієслова у формі майбутнього часу сприяє вираженню емоційно-експресивної оцінки події, підсиленню раптовості, інтенсивності виконання дії, напр.: *Було сядемо за стіл, як заспіваємо!*

➤ **теперішнього часу** – суміщення зі значенням теперішнього часу відбувається найчастіше внаслідок вживання форм майбутнього часу поряд з формами теперішнього, пор.: *Не журиться Катерина – Вмиється сльозою, Візьме відра, опівночі Піде за водою* (Т. Шевченко); *Утомився вороненький, іде, спотикнеться* (Т. Шевченко).

Дієслова **недоконаного виду** означають дію, виконання якої передбачено після моменту мовлення. Вони виражають тільки детерміновану, тобто обмежену часовими рамками, дію, і вживаються переважно в **прямому** значенні, тобто їх практично не можна замінити формами іншого часу, пор.:

Діалог 1.

– *Жити буду?* – питає Петро.

– *Будеш ще бігати, стрибати,* – упевнено відповів хірург.

Можливість взаємозаміни часових форм, тобто їхнє вживання у невласній значеннєвій сфері, – це важливий для мовленнєвої практики іноземця факт. Знання транспозиційного потенціалу часових форм забезпечить правильне їх використання з метою відтворити найтонші відтінки значення. Про них іноземний слухач розрізнено

дізнається на різних етапах навчання, а узагальнює свої знання і навички на підсумкових заняттях.

1. *Бондарко А. В.* Об относительном и абсолютном употреблении времен в русском языке (в связи с вопросом о «темпоральности») // Вопросы языкознания. – 1965. – № 6. – С. 44–54.
2. *Ковалик І. І.* Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові / І. І. Ковалик // Ковалик І. І. Питання українського і слов'янського мовознавства : Вибрані праці. – Частина II / Упор. З. Терлак. – Львів – Івано-Франківськ, 2008. – С. 143–149.
3. *Ковалик І. І.* Діалектичний характер природи граматичної категорії часу та методи її вивчення / І. І. Ковалик Питання українського і слов'янського мовознавства : Вибрані праці. – Частина II / Упор. З. Терлак. – Львів – Івано-Франківськ, 2008. – С. 138–142.
4. *Мацюк З. О.* Видові форми дієслів як об'єкт вивчення в курсі української мови як іноземної / З. О. Мацюк // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : Зб. наук. праць. – Львів, 2013. – Вип. 8. – С. 168–177.
5. *Мацюк З. О.* Методичне осмислення граматичного матеріалу української мови як іноземної / З. О. Мацюк // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : Зб. наук. праць. – Вип. 6. – Львів, 2011. – С. 3–10.
6. *Мацюк З. О.* Особова парадигма українського дієслова як лінгводидактична проблема // Тека Komisji polsko-ukraińskich związków kulturowych. – Т. III. – Lublin, 2008. – 15–30.
7. *Мацюк З. О.* Типи словозміни українського дієслова як лінгводидактична проблема // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Львів, 2008. – С. 230–241.
8. *Пономарів О. Д.* Сучасна українська мова : Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. – 3-тє вид., перероб. – Київ : Либідь, 2015. – 488 с.
9. *Присяжнюк Н.* Українське дієслово. Довідник-посібник для іноземних громадян, які володіють іспанською мовою / Наталія Присяжнюк, Степан Ризванюк. – Київ, 2005. – 166 с.
10. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. – Київ. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
11. Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тарненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
12. *Ющук І. П.* Українська мова : Підручник / І. П. Ющук. – 3-тє вид. – Київ : Либідь, 2006. – 640 с.

Стаття надійшла до редколегії 20. 05. 2017
доопрацьована 07. 07. 2017
прийнята до друку 15. 08. 2017

VERBAL CATEGORY OF TENSE IN THE UKRAINIAN LANGUAGE AS AN OBJECT OF STUDY IN A FOREIGN-LANGUAGE CLASSROOM

Zoriana Matsiuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Applied Linguistic,
1/233, Universitets'ka St., 79001 Lviv, Ukraine,
phone: (0322) 296 43 55*

Morphological category of tense is a grammatical core of temporality in the system of verb forms. The diversity of meanings, coupled with the wealth of grammatical forms, which express the notion of temporality, tends to raise considerable difficulties in studying the verbal category of tense in Ukrainian for foreign-language learners.

Within the scope of linguo-didactic problems, there are four grammatical meanings of the present, past, pluperfect, and future tenses. Action time localization is based on the concept of correlation with the moment of speech: 1) The action coincides with the moment of speech – **present tense**; 2) the action goes before the time of speech – **past / pluperfect tense**; 3) the action takes place after the time of speech – **future tense**. Each tense form manifests itself in respective functional and temporal range of notional nuances and verbal paradigms. As time dimensions can shift, it is essential to distinguish the *direct* and *relative* use of tense forms. Another object of study is a correlative use of tense forms, which is found in the mutual subordination of tense forms of personal verbs and participles, as well as tense forms of personal verbs within a simple sentence and different parts of a complex sentence. The possibility of interchanging tense forms is important for foreigners' speech practice.

Summarizing all possible areas of tense forms functioning, a teacher of the Ukrainian language as a foreign language should be able to detail the meanings of each of them, to illustrate them by specific examples, and to reinforce the skills through special exercises.

Key words: Ukrainian as a foreign language, verbal category of tense, the use of tense forms (direct, relative, correlative).